

“अमरावती विभागातील शालेय नेतृत्व विकास कार्यक्रम (SLDP) प्रशिक्षणाचा माध्यमिक स्तरावरील मुख्याध्यापकांच्या नेतृत्व गुण व शालेय विकासावरील परिणामकारकतेचा अभ्यास”

मार्गदर्शक

प्रा.डॉ.नूतन बी चव्हाण

शासकीय अध्यापक महाविद्यालय, बुलढाणा

संशोधक विद्यार्थी

ओमप्रकाश विश्वनाथ शेळके

शासकीय अध्यापक महाविद्यालय, बुलढाणा

सारांश

शिकण्याची प्रक्रिया आईच्या गर्भापासून सुरू होते आणि जगातील प्रत्येक व्यक्तीच्या आयुष्याच्या शेवटपर्यंत चालू राहते. शिकणे ही एक सतत चालणारी प्रक्रिया आहे जिथे प्रत्येक व्यक्ती आपले जीवन यशस्वीरित्या जगण्याचा प्रयत्न करते. शिकणे म्हणजे फक्त नवीन गोष्टी आत्मसात करणे नव्हे शिकण्याचे ध्येय मार्ग अंतिम ध्येय साध्य करण्यासाठी आवश्यक बाबीचा स्वीकार करणे होय आणि समाज आणि जगाला मोठ्या स्तरावर योगदान देणे होय. या आधुनिक युगात, आपण माहितीमध्ये होणारे मूर्त बदल पाहू शकतो. प्रत्येक व्यक्ती एका बटणाच्या छोट्या दाबाने ज्ञान मिळवू शकते. केवळ माहितीपासून ज्ञान निर्मितीकडे एक मोठे परिवर्तन होत आहे. बरेच तरुण किंवा ज्येष्ठ व्यक्ती अनुभवांमधून आणि नवीन गोष्टींचा प्रयोग करून शिकण्यास प्राधान्य देतात. म्हणूनच, कोणत्याही संस्थेला शिक्षण संस्थेत विकसित होण्यासाठी सध्याच्या परिस्थितीनुसार अपडेट केले पाहिजे. शिक्षण संघटना ही एक नवीन संकल्पना आहे जी अधिक लोकप्रिय होत आहे आणि शिक्षण क्षेत्रात महत्त्वाची आणि आवश्यक मानली जाते. शिक्षण संघटना बहुराष्ट्रीय कंपन्यांपासून ते लहान उपक्रमांपर्यंत अनेक क्षेत्रांवर प्रभाव पाडते. म्हणून, कोणत्याही शिक्षण संस्थेला लोकांच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी स्पष्ट आणि परिभाषित ध्येयांची आवश्यकता असणे आवश्यक आहे. आधुनिक शैक्षणिक व्यवस्थेत बदल आवश्यक आहे. शाळेला एक शिक्षण संस्था म्हणून देखील पाहिले जाते. म्हणूनच, शाळेने त्यांचे जगण्यासाठी धोरणे तयार करावीत आणि स्वतःचा विकास करावा. एक शिक्षण संस्था म्हणून शाळेने सामाजिक अपेक्षा पूर्ण करण्यासाठी खालील मुद्दे हाती घेतले पाहिजेत. ते म्हणजे पर्यावरणाचे परीक्षण करणे, ध्येये विकसित करणे आणि सहकार्यात्मक आणि सहयोगी अध्यापनाद्वारे ध्येये स्थापित करणे. ही प्रक्रिया शिक्षण संस्थेतील सदस्यांना पुढाकार घेण्यास, जोखीम घेण्यास, समस्याग्रस्त क्षेत्रांचा नियमितपणे आढावा घेण्यास आणि कठोर परिश्रमांना बळकटी देण्यासाठी आणि ओळखण्यासाठी शाळेवर प्रभाव पाडण्यास प्रोत्साहित करेल आणि सदस्यांना व्यावसायिकरित्या विकसित करेल. तसेच चांगले परस्पर कौशल्य, बौद्धिक कार्ये, सामायिक दृष्टी, भावनिक स्थिरता आणि एकवाक्यतेची भावना देखील प्रबलन आणि प्रोत्साहन देईल. म्हणून, एक शिक्षण संस्था म्हणून शाळेने समाजाच्या गरजा विकसित केल्या पाहिजेत. शिक्षण वातावरणात कोणत्याही शाळा किंवा संस्थेसाठी, शिक्षकांना कणा मानले जाते. म्हणून संस्थेतील शिक्षकांना अपग्रेड केले पाहिजे आणि त्यांची कौशल्ये आणि गुण सुधारले पाहिजेत. शाळेत, शिक्षकांना एक महत्त्वाचे मानवी संसाधन मानले जाते

आणि योग्यनेतृत्वाद्वारे पद्धतशीररित्या पद्धतीने विकसित केले जाऊ शकतात. म्हणून, संशोधक असे नमूद करतात की, शिक्षकांच्या क्षमता विकसित करण्यात नेतृत्वाची भूमिका आणि त्याचा प्रभाव अधिक महत्त्वाची आहे. कोणत्याही शाळेचे यश हे शाळेच्या मुख्याध्यापकांची क्षमता या एकाच महत्त्वाच्या घटकावर अवलंबून असते. मुख्याध्यापकांसाठी सर्वात प्रभावशाली आणि महत्त्वाचे नेतृत्व वर्तन म्हणजे प्राथमिक, उच्च आणि उच्च माध्यमिक स्तरावर शिक्षकांना व्यावसायिकरित्या पदोन्नती देणे. शाळेच्या मुख्याध्यापकांनी कर्मचारी विकास कार्यक्रमांला प्राथमिक महत्त्व दिले पाहिजे ज्यामध्ये नेतृत्व तंत्रे आणि शिक्षकांच्या भूमिकेतील बदल यांचा समावेश होता. शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या नेतृत्व प्रभावीतेवर आधारित शिक्षकांची प्रेरणा आणि व्यावसायिक क्षमता थेट विद्यार्थ्यांच्या यशात प्रतिबिंबित होते. "एक प्रभावी नेता अशी संस्कृती निर्माण करतो जी शिक्षकांवर सकारात्मक प्रभाव पाडते, ज्याचा परिणाम विद्यार्थ्यांवर सकारात्मक परिणाम होतो". कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेतील मुख्याध्यापक हा शिक्षक, कर्मचाऱ्यांसाठी मार्गदर्शक आणि सल्लागार असणे आवश्यक आहे. शाळेच्या मुख्याध्यापकांनी त्यांच्या कर्मचाऱ्यांना प्रेरणा देण्यासाठी आणि त्यांच्या कर्तव्यांमध्ये चांगल्या कामगिरीसाठी मार्गदर्शन करण्यासाठी सेमिनार, सर्जनशील कार्ये आणि अनेक नाविन्यपूर्ण उपक्रम यासारख्या विविध उपक्रम राबवले पाहिजेत. खरं तर, शाळेच्या मुख्याध्यापकांनी प्रभावी उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी संस्थेला जीवन देणारा नेता म्हणून काम केले पाहिजे. बदलत्या समाजाच्या युगात, विद्यार्थ्यांना वर्तमान वातावरण आणि भविष्यासाठी योग्य बनवण्यासाठी शिक्षणाची उद्दिष्टे देखील बदलत्या स्थितीत असणे आवश्यक आहे. आधुनिक समाजात, शाळा व्यवस्थापनाने देखील समाजात होत असलेल्या बदलांशी जुळवून घेतले पाहिजे. तंत्रज्ञानाच्या विकासामुळे, ज्ञानात घातांकीय वाढ होत असते त्यामुळे शाळांनी विद्यार्थ्यांना तयार करण्यासाठी विचार करण्याच्या नवीन पद्धती तयार करण्यासाठी पावले उचलली पाहिजेत.

शैक्षणिक नेतृत्वाची प्रमुख उद्दिष्ट्ये आणि पैलू:

शैक्षणिक गुणवत्ता सुधारणे:

विद्यार्थ्यांच्या शिकण्यात आणि शाळेच्या एकूण गुणवत्तेत सुधारणा घडवून आणणे.

सकारात्मक वातावरण:

शाळांमध्ये सहकार्याची आणि पूरक अध्ययनाची संस्कृती निर्माण करणे.

धोरण निश्चिती:

संस्थेच्या कार्यासाठी आणि उद्दिष्टांसाठी धोरणे ठरवणे.

प्रेरणा आणि विकास:

शिक्षक आणि कर्मचाऱ्यांना योग्य प्रेरणा देणे आणि त्यांच्यात नेतृत्व गुण विकसित करणे.

व्यवस्थापन:

मनुष्यबळ, भौतिक संसाधने आणि प्रशासकीय कामांचे योग्य नियोजन करणे.

समस्या सोडवणे:

मानसिक आणि भावनिक समस्यांवर उपाय शोधणे आणि समुपदेशकाची भूमिका बजावणे.

बदलांना सामोरे जाणे:

नवीन शैक्षणिक धोरणे, डिजिटल शिक्षण आणि बदलत्या जगाशी जुळवून घेणे.

सर्वसमावेशक दृष्टिकोन:

केंद्र, गट आणि जिल्हा स्तरावर शिक्षणात सुधारणा घडवण्यासाठी एकत्रित दृष्टीकोन ठेवणे.

शैक्षणिक नेतृत्वातील आव्हाने:

शिक्षक, पालक, विद्यार्थी, शासकीय यंत्रणा, माध्यमे आणि समाजातील विविध घटकांना एकत्र आणणे.

नवीन शिक्षण धोरण २०२० सारख्या धोरणांची अंमलबजावणी करणे.

डिजिटल शिक्षणासारख्या नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर करणे.

थोडक्यात, "शैक्षणिक नेतृत्व म्हणजे शिक्षणाचे ध्येय गाठण्यासाठी एक दूरदृष्टी ठेवून, सर्व घटकांना सोबत घेऊन शाळेचा सर्वांगीण विकास साधणे होय." शाळा आणि शिक्षण प्रणालीच्या संकल्पनेसंदर्भात सर्वसमावेशक माहिती करून देण्यात हा घटक मदत करेल. हा प्रशिक्षण घटकसंच प्रामुख्याने प्राथमिक शाळा मुख्याध्यापक यांच्यासाठी तयार केलेला आहे, ज्याचा मुख्य उद्देश शाळेत बदल व परिवर्तन घडविण्यास योग्य असे शाळा प्रमुख आणि प्रभावी अंमलबजावणी करणारे घटक विकसित करणे हा आहे, ज्याद्वारे विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनाचा दर्जा सुधारेल. तथापि असे निदर्शनास आले आहे की, शाळा स्वतंत्रपणे कार्यान्वयन करीत नाहीत. भारतीय शैक्षणिक व्यवस्थापन संरचनेत शाळा ही केंद्रांतर्गत घटक असून, केंद्र हे गटांतर्गत घटक आणि गट हे जिल्हा अंतर्गत आहेत. राष्ट्रीय शालेय नेतृत्व केंद्राचा असा विश्वास आहे की, पूरक आणि सहकार्यशील नेतृत्व तेव्हाच अनुभवता येईल जेव्हा केंद्र, गट आणि जिल्हा स्तरावरील यंत्रणा एकत्रितपणे कार्य करेल. विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनात सुधारणा व शालेय अध्ययन संस्कृती निर्माण करण्यासाठीचे शैक्षणिक नेतृत्व, नेतृत्वाच्या भूमिका व जबाबदाऱ्या आणि कार्यतत्पर नेतृत्व याची संकल्पना या संदर्भात हे घटक सविस्तर विवेचन करते. कार्यरत शाळा प्रमुख आणि शाळेत आणि व्यवस्थेतील मुलांच्या अध्ययनात सुधारणा घडून आणण्यासाठी शाळाप्रमुख आणि शालेय व्यवस्थेतील यंत्रणा यांच्या प्रयत्नांशी संबंधित बाबी घटकसंचामध्ये नमूद आहेत. अखेरीस परिवर्तित शाळेची कल्पना व कल्पनेला प्रत्यक्षात आणण्याच्या दिशेने कार्य करण्याची योजना या संदर्भात या घटकसंचामध्ये एक छोटीशी टीप दिलेली आहे. जरी हे घटकसंच शाळाप्रमुख यासाठी तयार केलेले असले, तरी शालेय व्यवस्थेतील पर्यवेक्षकीय यंत्रणेत कार्य करणाऱ्यांच्या नेतृत्वाविषयीच्या गरजासंबंधी भाष्य करते. घटकसंचामधील प्रत्येक विभागात शालेय व्यवस्थेतील यंत्रणेत कार्य करणाऱ्यांच्या संबंधी बाबी संकल्पना व उपयोजनासह नमूद केलेल्या आहेत

शालेय नेतृत्व विकास कार्यक्रम (SLDP)

शालेय नेतृत्व विकास कार्यक्रम (SLDP) हे शाळा प्रमुखांना (मुख्याध्यापक, गटशिक्षण अधिकारी इ.) नेतृत्व कौशल्ये विकसित करण्यासाठी आणि शाळांमध्ये सकारात्मक बदल घडवण्यासाठी डिझाइन केलेले प्रशिक्षण आहे, ज्यात शैक्षणिक नेतृत्व, प्रभावी संवाद, टीम बिल्डिंग, नवोपक्रम आणि शालेय संस्कृती सुधारणे यांसारख्या विषयांचा समावेश असतो, ज्यामुळे शिक्षणाचा दर्जा उंचावतो आणि विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास होतो. हे प्रशिक्षण राष्ट्रीय स्तरावर विविध संस्थांच्या सहकार्याने आयोजित केले जाते, जसे की NCERT, NIEPA आणि राज्य शैक्षणिक संस्था सहकार्याने आयोजित केले जाते.

SLDP प्रशिक्षणाचे मुख्य उद्दिष्ट्ये:

नेतृत्व क्षमता वाढवणे:

शाळा प्रमुखांना प्रभावी नेते बनवण्यासाठी आवश्यक ज्ञान आणि कौशल्ये देणे.

शिक्षणात परिवर्तन घडवणे:

अध्यापन-शिक्षण प्रक्रिया सुधारणे आणि 21 व्या शतकातील कौशल्ये विकसित करणे.

शालेय संस्कृती सुधारणे:

सकारात्मक आणि सहयोगी वातावरण तयार करणे.

व्यावसायिक विकास:

शिक्षकांमध्ये व्यावसायिक क्षमता आणि प्रेरणा वाढवणे.

प्रशिक्षणात समाविष्ट विषय:

नेतृत्व पायाभूत तत्त्वे आणि शैक्षणिक नेतृत्व.

प्रभावी संवाद आणि भावनिक बुद्धिमत्ता.

अध्यापन-शिक्षण प्रक्रियेत बदल घडवणे.

संघ बांधणी, मार्गदर्शन आणि कोचिंग.

नवोपक्रम (Innovation) आणि भागीदारी (Partnership).

शालेय हवामान आणि विद्यार्थ्यांचे कल्याण (Well-being).

नैतिक निर्णय घेणे आणि व्यावसायिकता.

संशोधन विषयाचे शीर्षक:

“अमरावती विभागातील शालेय नेतृत्व विकास कार्यक्रम (SLDP) प्रशिक्षणाचा माध्यमिक स्तरावरील मुख्याध्यापकांच्या नेतृत्व गुण व शालेय विकासावरील परिणामकारकतेचा अभ्यास”

संशोधन विषयाची उद्दिष्टे

शालेय नेतृत्व विकास कार्यक्रम (SLDP) प्रशिक्षण पूर्ण केलेल्या मुख्याध्यापकांच्या नेतृत्व गुणांचा शोध घेणे.

शालेय नेतृत्व विकास कार्यक्रम (SLDP) प्रशिक्षण पूर्ण केलेल्या मुख्याध्यापकांच्या शालेय विकासाची माहिती घेणे.

शालेय नेतृत्व विकास कार्यक्रम (SLDP) प्रशिक्षण पूर्ण केलेल्या मुख्याध्यापकांच्या व्यावसायिक विकासाची माहिती घेणे.

शालेय नेतृत्व विकास कार्यक्रम (SLDP) प्रशिक्षणाचा मुख्याध्यापकांच्या नेतृत्व गुण, शालेय विकास व व्यावसायिक विकासावरील परिणामकारकतेचा अभ्यास करणे.

शालेय नेतृत्व विकास कार्यक्रम (SLDP) प्रशिक्षण पूर्ण केलेल्या व प्रशिक्षण पूर्ण न केलेल्या मुख्याध्यापकांच्या नेतृत्व गुण, शालेय विकास व व्यावसायिक विकास यांची तुलना करणे.

संशोधन निबंध परिकल्पना:

शालेय नेतृत्व विकास कार्यक्रम (SLDP) प्रशिक्षण पूर्ण केलेले मुख्याध्यापक व (SLDP) प्रशिक्षण पूर्ण न केलेले मुख्याध्यापक यांच्या शालेय प्रशासन कौशल्यात फरक आढळत नाही.

संशोधन पद्धती निवड:

प्रस्तुत संशोधन हे भविष्यकाळाशी संबंधित असल्यामुळे प्रस्तुत संशोधनासाठी प्रायोगिक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आलेला आहे.

संशोधनासाठी नमुना निवड

प्रस्तुत संशोधनासाठी सुगम यादृच्छिक न्यादर्श पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. सुगम यादृच्छिक नमुना निवड पद्धती सर्वसमावेश आणि प्रतिनिधिक स्वरूपाची असते. या पद्धतीत प्राथमिक नमुना निवड एकक हे सर्वाना सामावून घेणारे घटक असतात. प्रस्तुत संशोधनात 50 मुख्याध्यापकांची निवड करण्यात आली नमुना सुगम यादृच्छिक पद्धतीने निवडण्यात आले.

संशोधन साधनाची निवड :

संशोधन कार्यात आधारसामग्री मिळविणे ही महत्वाची पायरी असते. संशोधक आधारसामग्री सांख्यिकीय पद्धतीने वर्गीकृत करत असतो. व संशोधनातून प्राप्त निष्कर्ष मांडत असतो. अचूक आधारसामग्री प्राप्तीसाठी साधनांची अचूक निवड आणि त्यांची कौशल्यपूर्ण अंमलबजावणी महत्वाची असते. प्रस्तुत संशोधनासाठी प्रश्नावली व मुलाखत या संशोधन साधनाचा उपयोग करण्यात आला.

संशोधन निबंध विषयाचे निष्कर्ष

शालेय नेतृत्व विकास कार्यक्रम (SLDP) प्रशिक्षण पूर्ण केलेले मुख्याध्यापक व (SLDP) प्रशिक्षण पूर्ण न केलेले मुख्याध्यापक यांच्या शालेय प्रशासन कौशल्यातसंदर्भात मध्यमानातील फरक हा सार्थक आहे.

शालेय नेतृत्व विकास कार्यक्रम (SLDP) प्रशिक्षण पूर्ण केलेले मुख्याध्यापक व (SLDP) प्रशिक्षण पूर्ण न केलेले मुख्याध्यापक यांच्या शालेय व्यवस्थापन कौशल्यातसंदर्भात मध्यमानातील फरक हा सार्थक आहे.

शालेय नेतृत्व विकास कार्यक्रम (SLDP) प्रशिक्षण पूर्ण केलेले मुख्याध्यापक व (SLDP) प्रशिक्षण पूर्ण न केलेले मुख्याध्यापक यांच्या व्यावसायिक कौशल्यातसंदर्भात मध्यमानातील फरक हा सार्थक आहे.

शालेय नेतृत्व विकास कार्यक्रम (SLDP) प्रशिक्षण पूर्ण केलेले मुख्याध्यापक व (SLDP) प्रशिक्षण पूर्ण न केलेले मुख्याध्यापक यांच्या शालेय नेतृत्व कौशल्यातसंदर्भात मध्यमानातील फरक हा सार्थक आहे.

शालेय नेतृत्व विकास कार्यक्रम (SLDP) प्रशिक्षण पूर्ण केलेले मुख्याध्यापक व (SLDP) प्रशिक्षण पूर्ण न केलेले मुख्याध्यापक यांच्या शालेय विकास कौशल्यातसंदर्भात मध्यमानातील फरक हा सार्थक आहे.

शालेय नेतृत्व विकास कार्यक्रम (SLDP) प्रशिक्षण पूर्ण केलेले मुख्याध्यापक व (SLDP) प्रशिक्षण पूर्ण न केलेले मुख्याध्यापक यांच्या व्यवसाय समाधान कौशल्यातसंदर्भात मध्यमानातील फरक हा सार्थक आहे.

शालेय नेतृत्व विकास कार्यक्रम (SLDP) प्रशिक्षण पूर्ण केलेले मुख्याध्यापक व (SLDP) प्रशिक्षण पूर्ण न केलेले मुख्याध्यापक यांच्या नियोजन व कर्तव्यपुर्तता कौशल्यातसंदर्भात मध्यमानातील फरक हा सार्थक आहे.

आपण शाळेतील शिक्षक, विद्यार्थी यांच्या चांगल्या कामाचे कौतुक करता का. या प्रश्नाच्यावर मुख्याध्यापकांचे प्रतिसादाचे विश्लेषण केले असता असे आढळून येते की, 92% याबाबत मुख्याध्यापक प्रतिसादक होय म्हणतात, 8% प्रतिसादक तटस्थ आहेत, तर 00% प्रतिसादक नाही म्हणतात. यावरून असा निष्कर्ष निघतो की, मुख्याध्यापक शाळेतील शिक्षक, विद्यार्थी यांच्या चांगल्या कामाचे कौतुक करतात असे आढळून येते.

आपण विद्यार्थी, शिक्षक यांनी मांडलेल्या नाविन्यपूर्ण कल्पनांचा स्वीकार करता का. या प्रश्नाच्यावर मुख्याध्यापकांचे प्रतिसादाचे विश्लेषण केले असता असे आढळून येते की, 90% याबाबत मुख्याध्यापक प्रतिसादक होय म्हणतात, 10% प्रतिसादक तटस्थ आहेत, तर 00% प्रतिसादक नाही म्हणतात. यावरून असा निष्कर्ष निघतो की, मुख्याध्यापक विद्यार्थी, शिक्षक यांनी मांडलेल्या नाविन्यपूर्ण कल्पनांचा स्वीकार करतात असे आढळून येते.

आपण विद्यार्थी शिक्षकांच्या समस्या सोडवण्यासाठी नाविन्यपूर्ण धोरणे राबविता का. या प्रश्नाच्यावर मुख्याध्यापकांचे प्रतिसादाचे विश्लेषण केले असता असे आढळून येते की, 100% याबाबत मुख्याध्यापक प्रतिसादक होय म्हणतात, 00% प्रतिसादक तटस्थ आहेत, तर 00% प्रतिसादक नाही म्हणतात. यावरून असा निष्कर्ष निघतो की, मुख्याध्यापक विद्यार्थी शिक्षकांच्या समस्या सोडवण्यासाठी नाविन्यपूर्ण धोरणे राबवितात असे आढळून येते.

संशोधन निबंध शिफारशी

आधुनिक शैक्षणिक व्यवस्थेत बदल आवश्यक आहे. शाळेला एक शिक्षण संस्था म्हणून देखील पाहिले जाते. म्हणूनच, शाळेने त्यांचे जगण्यासाठी धोरणे तयार करावीत आणि स्वतःचा विकास करावा.

एक शिक्षण संस्था म्हणून शाळेने सामाजिक अपेक्षा पूर्ण करण्यासाठी खालील मुद्दे हाती घेतले पाहिजेत.

कोणत्याही शिक्षण संस्थेला लोकांच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी स्पष्ट आणि परिभाषित ध्येयांची आवश्यकता असणे आवश्यक आहे.

कौशल्य, बौद्धिक कार्ये, सामायिक दृष्टी, भावनिक स्थिरता आणि एकवाक्यतेची भावना देखील प्रबलन आणि प्रोत्साहन देईल. म्हणून, एक शिक्षण संस्था म्हणून शाळेने समाजाच्या गरजा विकसित केल्या पाहिजेत.

शिक्षण वातावरणात कोणत्याही शाळा किंवा संस्थेसाठी, शिक्षकांना कणा मानले जाते. म्हणून संस्थेतील शिक्षकांना अपग्रेड केले पाहिजे आणि त्यांची कौशल्ये आणि गुण सुधारले पाहिजेत.

कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेतील मुख्याध्यापक हा शिक्षक, कर्मचाऱ्यांसाठी मार्गदर्शक आणि सल्लागार असणे आवश्यक आहे. शाळेच्या मुख्याध्यापकांनी त्यांच्या कर्मचाऱ्यांना प्रेरणा देण्यासाठी आणि त्यांच्या कर्तव्यांमध्ये चांगल्या कामगिरीसाठी मार्गदर्शन करण्यासाठी सेमिनार, सर्जनशील कार्ये आणि अनेक नाविन्यपूर्ण उपक्रम यासारख्या विविध उपक्रम राबवले पाहिजेत.

संदर्भ ग्रंथ सूची

दुनाखे अरविंद (2011) "भारतीय शिक्षण पद्धती व माध्यमिक शिक्षण" पुणे, नूतन प्रकाशन.

पंडित बन्सी बिहारी (2008), "शिक्षणातील संशोधन", पुणे : नित्यनूतन प्रकाशन.

पोखरापूकर द. खं. (2007), "पथदर्शक अभ्यासाचे संशोधनात उपयोजन", पुष्प सहावे (संशोधन मार्गदर्शक मालिका), नाशिक, य.च.म.मु.वि.

पारसनीस. न. रा. (2009) "शिक्षणाची तांत्रिक व सामाजिक शास्त्रीय भूमिका" पुणे, नूतन प्रकाशन.

पाटील लीला (2013) "आजचे अध्यापन", पुणे, श्री विद्या प्रकाशन.

पेंडके प्रतिभा सुधीर "उदयोन्मुख भारतीय समाजातील शिक्षण" नागपूर, श्री मंगेश प्रकाशन.

भांडारकर के. म.(1999) " सुलभ शैक्षणिक संख्याशास्त्र ", पुणे : नित्य नूतन प्रकाशन.